

Azonos elhívás, eltérő esélyek

A lelkésznők helyzetének szakirodalmi áttekintése

Same calling, different chances

A review of the literature on the situation of female pastors

Török Emőke¹ – Biró Emese²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2021.4.3>

Beérkezés: 2021.05. 31.

Átdolgozott változat beérkezése: 2021.09. 16.

Elfogadás: 2021. 10. 18.

Összefoglaló: Tanulmányunk áttekintést nyújt a nők lelkési szerepvállalásához kapcsolódó szakirodalom jellemző megközelítéseiről és problémafelvetéseiről, valamint legfontosabb kutatási eredményeiről, bemutatva azokat a fontosabb nemzetközi tudományos diskurzusokat, amelyekben elhelyezhetőek a magyarországi protestáns lelkésznők helyzetével kapcsolatos vizsgálódások. Tanulmányunk fókuszában az áll, hogyan jelennek meg a szakirodalomban a nemi alapú egyenlőtlenségek az egyházakban, és ezek mennyiben működnek másképp vagy éppen hasonlóan a világi pályákon tapasztaltakhoz. Áttekintjük azt is, hogy a kutatások szerint milyen mechanizmusok akadályozzák vagy éppen támogatják a lelkésznők hivatásbeli és családi szerepeinek összeegyeztetését és a munka-magánélet egyensúly megteremtését, és ezek hogyan befolyásolják a nők lelkési szerepvállalását, illetve okoznak-e férfi kollégáikhoz képest hátrányokat a lelkési pályán. Kitérünk továbbá arra, hogyan működnek a nők az egyházi pályán, hogyan változik ezzel összefüggésben maga a lelkési szerep, és mindez hogyan hat a nők és a férfiak helyzetére az egyházban.

Kulcsszavak: protestáns lelkésznők, lelkési szerep, nemi szerepek, egyenlőtlenség, munka-magánélet egyensúly

Abstract: Our study provides an account of the approaches and problem-setting characteristics of the international literature on female ministry in Protestant churches as well as of the most important results of academic research regarding the activity of female ministers; moreover, we introduce the relevant academic discourses which we can incorporate when investigating the conditions of Protestant female ministers in Hungary. We focus on how gender-based inequalities are presented in the research

1 Károli Gáspár Református Egyetem, email: torok.emoke@kre.hu

2 Károli Gáspár Református Egyetem, email: biro.emese@kre.hu

conducted on female ministers, and in what ways inequality in the churches is different from or similar to that of the secular professions. We investigate what mechanisms promote or impede female ministers' harmonizing their professional and family roles as well as establishing their work-life balance, and we also investigate how these mechanisms influence women's engagement in the ministerial profession as well as how they produce disadvantages for women in the ministerial career. We also explore how women can assert themselves in this ecclesiastical profession and what impact the activity of female ministers has on the role of being a Protestant minister and how that impacts the relation between men and women in the church.

Keywords: female clergy, the role of protestant ministers, gender roles, inequality, work-life balance

A protestáns felekezetek jelentős részében a lelkésznők jelenléte mára széles körben elfogadott, sőt, magától értetődő. Ez nem jelenti természetesen sem azt, hogy minden protestáns egyház elfogadná a nők felszentelését,³ sem azt, hogy a női lelkészséget övező viták végleg átkerültek volna a történelemkönyvek lapjaira. Még a nők ordinációját elfogadó egyházak egy részében is vannak olyan – néha hangos – kisebbségek, amelyek kétségbe vonják a nők jogát a lelkészi hivatásra.⁴ Bár mind a női lelkészséget elfogadó protestáns egyházak, mind a lelkésznők száma növekszik, és a lelkésznők ma az érintett egyházak mindennapi valóságához tartoznak, a nők lelkészi jelenléte mégis évszázados tradíciókkal megy szembe, és így folytonos reflexióra készítet olyan kérdésekről, mint nők és férfiak helyzete az egyházban, a hivatás és a magánélet egymáshoz való viszonya és összehangolásának lehetőségei vagy a lelkészi hivatás és a lelkészi szerep változásai.

Folyamatban lévő kutatásunk⁵ első szakaszaként ebben a tanulmányban azt tekintjük át, hogy a nők lelkészi szerepvállalásához kapcsolódóan a nemzetközi szakirodalomban milyen témák, milyen – egy magyarországi kutatás szempontjából is releváns – problémafelvetések jelentek meg az utóbbi évtizedekben, és mik a legfontosabb kutatási eredmények. Az áttekintés nyilvánvalóan nem lehet teljes körű: súlypontjait a saját kutatási kérdéseink határozzák meg.⁶

Egyrészt az elfogadottság ellenére az érintett protestáns felekezetekben továbbra is jelentős akadályok állnak a nők egyházi karrierjének útjában: minél feljebb lépünk az egyházi hierarchiában, annál kevesebb nőt találunk, a döntéshozatali folyamatokban a nők aránytalanul kis szerepet játszanak. Kutatási kérdéseink első csoportja ezért annak feltárására irányul, hogy milyen mechanizmusok nehezítik a nők érvényesülését, és ezek a nemi alapú egyenlőtlenségek az egyházakban és vallási közösségekben mennyiben működnek másképp vagy éppen hasonlóan a hagyományosan „férfiasnak” tartott világi pályákon tapasztaltakhoz.

3 Mind a Lutheránus Világszövetség tagegyházainak, mind a Református Egyházak Világközössége tagegyházainak nagyjából 18 százaléka (LWF 2016, WCR 2017) utasítja el a nők lelkészé szentelését.

4 Míg a nők ordinációjának megítélésében a törésvonal például Észak-Amerikában inkább a különböző protestáns egyházak között húzódik (az ún. „mainline” protestáns egyházak jellemzően támogatják, a fundamentalista egyházak ellenzik), addig Magyarországon jellemzően az érintett egyházakon belül jelennek meg a női lelkészséget elutasító kisebbségi vélemények.

5 A „Nők a lelkészi pályán” kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatja (NKFIH K-128313)

6 Érdemes leszögezni, hogy egyfelől a téma interdiszciplináris jellege miatt a szakirodalom áttekintése értelemszerűen nem korlátozódhatott a téma szűken vett szociológiai szakirodalmára, másfelől az áttekintés már csak terjedelmi okokból sem lehet teljes körű, még a következőkben felsorolt kutatási kérdések vonatkozásában sem: a legfontosabbnak tűnő szempontok, kutatási irányok és eredmények bemutatására szorítkozunk.

Másrészt a protestáns felekezetekben a lelkésznök jelenlétének magától értetődősége nem jelenti azt, hogy a lelkészi szerep nőként való betöltése mára tökéletesen problémamentes, vagy maga a lelkészi szerep „gendersemleges” (Wagner-Rau 2010) lenne: a lelkésznök ma is gyakran szembesülnek olyan nehézségekkel, amelyek abból adódnak, hogy nőként egy korábban alapvetően férfiakra „szabott” szerepet töltenek be. Kutatási kérdéseink második csoportja ezért arra irányul, milyen nehézségek adódnak egyrészt abból, hogy egy olyan társadalmi mikrokörnyezetben gyakorolják hivatásukat, amely a teljes társadalom értékrendjéhez képest jobban ragaszkodik a hagyományos szerepekhez és hagyományos nemek szerinti munkamegosztáshoz; másrészt abból, hogy történetileg a lelkészi szerep, a lelkészi feladatok és elvárások a férfi lelkészre és a lelkészcsaládra épülve alakultak ki. Ehhez kapcsolódóan fontos kérdés, hogy milyen mechanizmusok akadályozzák vagy éppen támogatják a lelkész-nők számára hivatásbeli és családi szerepeik összeegyeztetését és a munka-magánélet egyensúly megteremtését.

Végül harmadrészt, a nők belépése a lelkészi hivatásba jelentős változásokat idézett elő az érintett egyházakban. Az egyházak természetesen folytonosan változnak, alkalmazkodnak a változó világ kihívásaihoz, de ennek az alkalmazkodásnak az utóbbi évtizedekben rendkívül fontos része a nők lelkészi szerepvállalása. Vizsgálni kell tehát, hogyan működnek a nők az egyházi pályán, mennyiben más (ha más) egy női lelkész, mint egy férfi, hogyan változik ezzel összefüggésben maga a lelkészi szerep, és ez a változás hogyan befolyásolja a nemi szerepek felfogását és a nemi alapú egyenlőtlenségeket az egyházakban.

Tanulmányunkban ezeknek a kérdéseknek a szakirodalmi hátterét⁷ tekintjük át. Első lépésként azt, hogy milyen sajátos szempontok és tényezők merülnek fel akkor, ha a nemi szerepek és a női részvétel kérdéseit a vallásos közösségekben vizsgáljuk. Ehhez kapcsolódóan jelzésszerűen bemutatjuk a nők egyházi szerepvállalásának történeti alakulását, majd következnek a nemi esélyegyenlőség „klasszikusnak” tekinthető kérdései (vertikális és horizontális szegregáció, bérkülönbségek) a lelkészi pályán. Ezután a nők lelkészi szerepvállalásához kapcsolódó sajátos problémákról, foglalkozási és családi szerepekről, illetve a munka-magánélet egyensúly kialakításának lehetőségeiről és akadályairól lesz szó, majd arról, hogy hogyan változott – ha változott – a lelkészi szerep a lelkésznök megjelenésével. Zárásként röviden kitérünk arra, hogy maguk a lelkésznök mennyire helyezik egy egalitáriánus-emancipatorikus keretbe a saját lelkészi szerepvállalásukat.

7 Áttekintésünk nagyjából a téma nemzetközi szakirodalmára támaszkodik. Ahol a téma egyes aspektusaihoz kapcsolódóan fellelhetőek magyar kutatások is, azok jellemzően egy irányba mutatnak a külföldi kutatási eredményekkel. Ezeket a kapcsolódási pontokat minden esetben jelezzük. Le kell azonban szögezni, hogy a szűkebb értelemben vett lelkésznök-téma magyar szociológiai szakirodalmában nagyon szűk, a néhány, általunk is idézett, tágabb értelemben szociológiai tekinthető tanulmányon kívül nagyrészt hiányzik a lelkésznök szociológiai vizsgálata; a lelkésznök helyzetével inkább maguknak a lelkésznöknek az önreflexív, belső nézőpontú írásai foglalkoznak. Ennek a hiánynak az egyik oka lehet, amit Frauhammer Krisztina Ursula King vallásantropológust idézve megfogalmaz, hogy a vallástudomány „gendervakságban”, a genderkutatók pedig gyakran „vallásvakságban” szenvednek (Frauhammer 2015). A lelkésznök Magyarországon mintegy ebbe a „vakfoltba” kerülve csak nagyon érintélegesen jelennek meg mind a vallásszociológiai vizsgálatokban, mind a nemi szerepek és a nemi alapú egyenlőtlenségek kutatásában.

Kontextus: vallásosság, értékrend, nemi szerepek

Az elmúlt évtizedek értékvizsgálatai egybehangzóan megerősítik, hogy a vallásosság mértéke⁸ lényegében felekezettől, etnikai, nemzeti és kulturális hovatartozástól függetlenül összekapcsolódik a konzervatív értékek preferálásával, a hagyományok megőrzésének fontosságával, a bizonytalanság és a változás elkerülésére való törekvéssel (Schwartz–Huismans 1995, Roccas 2005). A vallás és az értékválasztások Közép- és Kelet-Európa rendszerváltó országaiban is összekapcsolódnak, sőt a vallásosságnak az értékekre gyakorolt hatása itt bizonyos területeken növekvőnek is látszik (Polak–Rosta 2016).

A vallásos közösségek hagyományos értékrendje jellemzően kiterjed a nemi szerepek hagyományos felfogására is, sőt, a vallásosság a nemi egyenlőséggel, a nők és férfiak családi és közeleti szerepeivel kapcsolatos attitűdök egyik legfontosabb meghatározója (Inglehart–Norris 2003, Seguino 2011). Szűkebben a kereszténységre vonatkozóan is igaz, hogy a nagyobb mértékű vallásosság együtt jár a nemi szerepek tradicionálisabb felfogásával. A korábbi kutatások ilyen irányú eredményeit (vö. például Brinkerhoff–MacKie 1985) az elmúlt évek kutatásai is megerősítették: a vallásosság változatlanul összefüggést mutat a patriarchális attitűdökkel, az egyenlőtlen nemi viszonyok elfogadásával és ehhez kapcsolódóan a „jóindulatú szexizmussal” (Burn–Busso 2005, Mikołajczak–Pietrzak 2014), bár a kapcsolat erőssége időben gyengülő lehet (Perales–Bouma 2018). Ezt a kérdést magyarországi kutatások is vizsgálták, és a külföldi kutatásokkal egybehangzó eredményekre jutottak. A vallásosság, különösen az egyházas vallásosság Magyarországon is egyértelműen együtt jár a tradicionális nemi szerepek elfogadásával (Fényes 2014, Pusztai 2020), bár emellett egy új kutatás (Fényes–Pusztai 2020) arra enged következtetni, hogy az egyházas vallásosság erősíthet „modernnek” tekintett vonásokat is, így növelheti a női munkavállalás elfogadásának és a családi feladatokba aktívabban bevonódó apaszerep preferálásának az esélyét.

Miközben úgy tűnik, hogy a nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedések szempontjából inkább a vallásosság *mértéke* számít, mint a felekezet (Read 2003), az elmúlt évtizedekben több kutatás is arra jutott, hogy a kereszténységen belül is van hatása a felekezeti hovatartozásnak (Brinkerhoff–MacKie 1985, Lehrer 2008). Különösen észak-amerikai vizsgálatokban több jel mutat arra, hogy az ott „fősodorbelinek” tekintett protestáns felekezetek tagjai *kevésbé* konzervatívak a nemi szerepek vonatkozásában (Wilcox 2004, Lehrer 2008).

Ezen a ponton érdemes röviden kitérni arra, mit értünk a nemi szerepek konzervatív vagy hagyományos felfogása alatt, és hogyan kapcsolódik ez össze a nők lelkesi szerepvállalásával. Az, amit ma „konzervatív” szerepfelfogás, „hagyományos” nemi szerepek alatt értünk, lényegében annak a szerepmegosztásnak az elfogadását jelenti, amely a 19. század folyamán vált a szélesebb polgári rétegek körében is elterjedtté. Az

8 A „vallásosság” mint olyan mérése természetesen távolról sem problémamentes, több különböző dimenzió és ezek kombinációja alapján is vizsgálható (vö. ehhez a magyar szakirodalomból például Tomka 1973, 1998, 2000, Hegedűs 2000). A mérés jellemzően önbesorolás alapján a vallásosság tényére és/vagy mértékére, továbbá a felekezethez tartozásra, a hitre, valamint a vallásgyakorlás módjára és intenzitására (imádkozás, templomba járás) vonatkozó kérdések alapján történik. Ennek pontos módjában az itt hivatkozott kutatások között is vannak eltérések, ennek részletesebb tárgyalására ezen a helyen nincs módunk kitérni.

iparosodás és a polgári társadalom kialakulása hozta létre azt a családmódellet, amely a házon kívül kereső munkát végző férfi és a háztartási és családi feladatokat végző nő komplementer szerepeire épült (Somlai 1986), és ennek megfelelően konstruálta meg az elkülönülő női és férfi életutakat. Az ipari társadalom és a piacgazdaság kialakulása élesen elválasztotta egymástól a nők és a férfiak tevékenységi területeit, és ennek során leértékelte és kirekesztette a munka fogalmából azokat a háztartással és gondoskodással összefüggő tevékenységeket, amelyek a nők illetékességi körébe tartoztak (Hausen 2000). Ez magától értetődően nem jelenti azt, hogy nők széles rétegei ne végeztek volna pénzkereső munkát, azt viszont igen, hogy a kereső munka normatív értelemben a férfiakra lett szabva, és a tevékenységeket jelentős részben a nemi szerep definiálta. A fizetett munkának tulajdonított, sajátos női szempontú jelentések ilyen körülmények között eleinte inkább negatívak voltak (szükség, kényszer), de hamar társultak hozzájuk pozitív jelentéstartalmak is: a részvétel, az egyenjogúság és az önmegvalósítás (Török 2011, 2014). A nők fokozatos kilépése a fizetett munka és a társadalmi nyilvánosság egyre szélesebb, korábban férfiak által dominált területeire ebben az összefüggésben az egyenrangú társadalmi részvétel és a teljes, saját jogú társadalmi tagság felé tett lépések folyamatába illeszkedik, sőt, ebben az összefüggésben a „modern” női szerep legfontosabb összetevője. A nők megjelenése a lelkészi pályán ennek a folyamatnak (is) része.

A vallásos közösségek családdal és nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdjei természetesen nem lehetnek függetlenek annak a társadalomnak az értékrendjétől, amelyben működnek. Így például a magyarországi protestáns egyházak szempontjából a fentiekben túlmenően nem elhanyagolható körülmény, hogy a magyar társadalom felfogása a nemi szerepeket illetően nemzetközi összehasonlításban eleve inkább konzervatívnak tekinthető (Pongrácz 2005, Pongrácz–Murinkó 2009, Pongrácz–S. Molnár 2011, Gregor 2016). Emellett Magyarország azok közé a közép-kelet-európai országok közé tartozik, ahol a rendszerváltás után növekedett a vallásosság hatása a családdal és családi szerepekkel kapcsolatos felfogásokra (Polak–Rosta 2016).

A nőket is lelkésszé szentelő protestáns egyházak nemcsak hagyományos, évszázados tradíciókat ápoló – és ezért is érthetően nehezen változó – szervezetek, hanem a fentiekből következően egyszersmind ennek a sajátos, a nemi szerepek tradicionális felfogását is magába foglaló konzervatív értékrendnek a képviselői is. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a protestáns egyházak lelkésznőire a teljes lakossághoz képest nagyobb mértékben jellemző a vallásos-tradicionális értékrend, és ennek részeként várhatóan a hagyományos családi és nemi szerepeket képviselik nemcsak lelkészként, hanem hívő (magán)emberként is; illetve hogy a gyülekezetek a hagyományos nemicsaládi szerepeknek megfelelő beállítódást és viselkedést el is várják lelkészeiktől.

Azonban míg egyfelől a vallásosság és az egyházi kötődés, mint láttuk, a nemi szerepek tradicionális felfogását valószínűsíti, nem feledkezhetünk el másfelől arról, hogy a lelkésznők a női egyenjogúság „megtettesítői”, legalábbis amennyiben egy, a nők elől néhány évtizeddel ezelőttig elzárt és a hagyományos női szerepnek néhány

tekintetben egyértelműen ellentmondó pozícióban tevékenykednek, ami akár a nemi szerepek modern felfogása felé is elmozdíthatja őket. Amikor nők, bármilyen területen, „férfiasnak” tekintett szakmában vagy pozícióban dolgoznak, akkor a női egyenjogúság és esélyegyenlőség, a teljes jogú társadalmi részvétel igénye gyakran kerül kisebb vagy nagyobb mértékben összeütközésbe a nemi szerepekre vonatkozó hagyományos elvárásokkal (Wright 2014, Cha 2013, Powell–Sang 2015). Ezt Magyarországon is több különböző, hagyományosan jelentős férfítöbbséget mutató területen vagy jellemzően férfiak által betöltött pozícióban dolgozó nőket vizsgáló kutatás is megerősítette (Sárközi 2008, Schadt–Péntek 2013, Nagy 2005). Ez a feszültség befolyásolhatja, hogy a nők ezeken a területeken milyen elvárásokkal és esetleges nehézségekkel szembesülnek, milyenek a karrierlehetőségeik, hogyan értelmezik (át) foglalkozási vagy női szerepüket (Charlton 1997), milyen lehetséges stratégiákat választanak a szerepkonfliktusok csökkentésére, munka és magánélet összehangolására. A lelkésznőket ebben az értelmezési keretben vizsgálhatjuk mint sajátos helyzetű „dolgozó nőket”, akik egy hagyományosan férfiak által dominált környezetben töltenek be gyülekezeti lelkészekként (akár) vezető pozíciót, és szembesülnek az ehhez jellemzően kapcsolódó problémákkal (Shehan et al. 1999, De Gasquet 2010).

A lelkésznők tehát egyrészt a hagyományos női szerepnek ellentmondó módon nőként vezetik a gyülekezeteiket, másrészt egy olyan egyházi környezetben működnek, amelyben a teljes társadalomhoz képest tradicionálisabb értékrend és a nemi viszonyok konzervatív felfogása mellett mégis „hagyománya” van a változások iránti nyitottságnak és a nők egyházi szerepvállalásának is. Ennek következtében a női egyenjogúságra való törekvés és a vallásos-tradicionális értékrend, a modern és a hagyományos női szerepek egyszerre lehetnek jelen a személyes és szakmai életútjukat, illetve identitásukat alakító tényezők között (Charlton 1997). Ennek a két hatásnak a feszültsége meghatározó lehet mind női és lelkészi szerepeik megvalósításában, mind abban, ahogyan a munkával és magánélettel kapcsolatos stratégiáikat alakítják. Lelkészi szerepük és az ahhoz kapcsolódó kérdések csak ennek a kontextusnak a figyelembevételével vizsgálhatók.

Nők a kereszténységben, nők az egyházban

A vallás és az egyház szociológiai vizsgálataiban a legkorábbi időktől kezdve megjelenik a nem mint strukturáló elv és egyenlőtlenségi kérdés (Winkel 2018), bemutatva a nemek szerint elkülönülő részvételi lehetőségeket az egyházi szervezetekben és intézményekben. A keresztény egyházak kétezer éves történetének nagyobb részében nemcsak a papi hivatalt nem tölthették be nők, de az egyházban való részvétel minden szintjén alárendelt szerepet játszottak a férfiakhoz képest. Hans Küng svájci teológus először 2001-ben megjelent könyvében (Küng 2017) amellel érvel, hogy az általánosan elterjedt vélekedéssel szemben ez *nem* volt a kezdetektől fogva jellemző a kereszténységre. Az ókeresztény közösségekben és az egyház első évszázadaiban a nők még

magától értetődően töltötték be vezető szerepet is; az apostolnőket és prófétanőket csak a középkortól megváltozó felfogás törölte ki az egyházi emlékezetből. A szerző szerint tehát a kereszténységben létezik egy olyan hagyomány, amelyre a reformáció időszakától kezdve fel-fel bukkanó, és a 19. századtól fokozatosan egyre erősebben megjelenő női egyenjogúsági törekvések támaszkodhattak. Fontos leszögezni azonban, hogy bár a 11. század előtt voltak olyan esetek, amikor keresztény közösségekben nőket szenteltek pappá, ez soha nem jelentett a férfiakkal *azonos* feladatokat és felelőségeket, és nem jelenthetett férfiak *fölötti* vezető szerepet sem (Nesbitt 1997). Bár Küng (2017) szerint a reformáció hatása a nők helyzetére – a házasság felértékelésén, a lelkészfeleség szerepének megjelenésén és egy világi nőideál előtérbe kerülésén keresztül – egyértelműen pozitív volt, ez az alapvetően patriarchális berendezkedésen nem változtatott, a nők férfiaknak alárendelt helyzete az egyházban is megmaradt. Ute Gause (2006) a reformáció hatásának elemzésével kapcsolatban azt emeli ki, hogy egyfelől az egyetemes papság lutheri elvében sokan a női egyenjogúság elvének megjelenését látják, másfelől, ezzel éles ellentétben, a feminista nőtörténet azt hangsúlyozza, hogy a szerzetesi élet elutasításával a nők elől el lett zárva a tanulás és az önállóság addigi egyetlen útja. Gause szerint azonban mindkét értelmezés túl szűk. A reformáció egyrészt felértékelte a mindennapi élethez kapcsolódó női tevékenységeket, mint a terhesség, a szülés és a gyermeknevelés, másrészt fontos lehetőségeket nyitott meg a nők előtt a tanulás, a leánynevelés, sőt a teológiával való foglalkozás terén, még akkor is, ha a felsőbb tanulmányok – néhány kivételtől eltekintve – csak a férfiak számára voltak elérhetőek. Mindezen változások ellenére azonban még hosszú ideig a protestáns egyházakban sem merült fel a nők *ténylegesen egyenjogú* egyházi részvétele (Gause 2006).

Az első nő lelkésszé szentelésére a 19. század közepéig, ennek elfogadott gyakorlattá válására pedig a 20. század második feléig kellett várni. A bevett protestáns egyházak közül a kongregacionalisták szenteltek először lelkésznőt: Antoinette Brownnak természetesen nem csekély küzdelmébe került, hogy teológia tanulmányokat folytathasson, majd 1853-ban lelkésszé szenteljék (Nesbitt 1997). Bár a következő évtizedekben sok felekezet követte ezen az úton a kongregacionalistákat, és a századfordulóra már 3400 protestáns lelkésznőt szenteltek fel az Egyesült Államokban, ezt a 20. század elején egyfajta „visszacsapás” követte, amelynek keretében a legtöbb egyház szigorított a gyakorlatán, és ennek következtében a lelkésznők száma jelentősen visszaesett. Ebben a második világháború hozott újabb fordulatot, majd az 1970-es évektől kezdett jelentősen emelkedni a női lelkészeket szentelő egyházak és ezzel a lelkésznők száma (Chaves 1996, Nesbitt 1997). Európában a legtöbb országban a 20. század elejétől kezdve folytathattak a nők teológiai tanulmányokat, a lelkészi feladatokba azonban csak fokozatosan és részlegesen kapcsolódhattak be. Bár az 1940-es évektől egyre több egyházban született döntés a nők ordinációjáról, csak a hetvenes évektől kezdve vált szélesebb körben elfogadott gyakorlattá a nők minden megszorítás és különbségtétel nélküli lelkésszé szentelése és ezzel a teljes egyenjo-

gúság (LWF 2016, Mantei–Bergmann 2017). Magyarországon is hasonló volt a nők egyenjogúsításának időbeli lefolyása: az evangélikus egyház 1972-ben szentelte fel első női lelkészét. A Magyarországi Református Egyházban a nők a hatvanas évektől segédlelkészek lehettek, 1981-től kiszolgáltathatták a szentségeket, végül 1985-től vált lehetővé, hogy nőket minden megkötés és megkülönböztetés nélkül lelkésszé szenteljenek (Karsay 1986, Orisek 1999).

A lelkészi pálya megnyitása a nők előtt természetesen beágyazódott abba a folyamatba, amelynek során a nyugati társadalmakban a társadalmi élet egyre több területén (választójog, oktatás, munka etc.) kérdőjeleződtek meg, majd szűntek meg sorra a nőket korábban kizáró törvények és gyakorlatok. A protestáns egyházak a lelkészi pálya megnyitásával a megváltozott társadalmi körülményekhez való alkalmazkodásnak azt a módját választották, hogy a vallási hagyomány újraértelmezésével és újraértékelésével egalitáriánus irányba változtatták meg a vallási nemi rendet (Sammet 2017). Hogy ez mennyire nem volt szükségszerű vagy magától értetődő fejlemény, azt jól mutatja a katolikus egyház által akkor választott és máig is követett, ezzel elmentéses megoldás.

Az egyházak viszonyulása a női lelkészséghez és az ezzel kapcsolatos döntések ezen túlmenően természetesen mindenütt beágyazódnak az adott társadalom sajátos viszonyaiba, dinamikájába is. A nők „befogadását” minden érintett egyházban komoly viták kísérték (Chaves 1996), amelyek – a nők lelkészi jelenléte ellenére – sok helyen máig sem csitulnak el teljesen. Sőt, úgy is tűnhet, hogy a nők lelkészi szerepvállalása nem feltétlenül egyirányú utca: a Lett Evangélikus Egyház 2016 nyarán újra megtiltotta, hogy nők gyülekezeti lelkészként szolgáljanak, és volt egy hasonló epizód a Kárpátaljai Református Egyházkerületben⁹ is.

Másrészt az egyenjogúság „természetesen” nem jelent teljesen automatikusan egyenrangú részvételt az egyházakban (sem): ahogy felfelé haladunk, a hívektől az egyházak vezetése felé, fokozatosan tűnnek el a nők. A nők minden felmérés szerint vallásosabbak, mint a férfiak, és aktívabban is vesznek részt a hitéletben (Stark 2008). Bár ennek a különbségnek a vallásoktól és társadalmi háttértől független általános érvényességét újabban vitatják, a modern nyugati társadalmak kereszténységére egyértelműen érvényesnek tűnik (Klein et al. 2017). Hosszú ideje egyre több a női hallgató a teológiákon, egyes országokban és felekezetekben mára többségbe kerültek (különösen Észak- és Nyugat-Európában, vö. LWF 2016). Ennek megfelelően a lelkészek között is növekszik a nők aránya, ez a legtöbb országban jelenleg 20 és 40 százalék közötti rátát jelent,¹⁰ viszont vezető egyházi funkciókba már jóval kisebb arányban kerülnek nők, vagyis az „üvegplafon” az egyházban is létezik.

9 2005-ben a Kárpátaljai Református Egyházkerület megtiltotta a nők palástos lelkészi szolgálatát. Bár a következő években a helyzet annyiban rendeződött, hogy újra elláthatnak minden szolgálatot a gyülekezetekben, önálló lelkészek továbbra sem lehetnek.

10 Magyarországon mind a református, mind az evangélikus lelkészek több mint harmada nő, Németországban hasonló az arány, a skandináv országokban valamivel magasabb (Niemele 2013, LWF 2016, Mantei–Bergmann 2017). Az Egyesült Államokban összességében valamivel több mint 20 százalék az arány (Schleifer–Miller 2017).

Egyenlőtlen esélyek a lelkészi pályán

A protestáns lelkészknőkkel foglalkozó szakirodalom a lelkészknők helyzetét *részen* hagyományos értelemben vett egyenlőtlenségi kérdésként kezeli, vagyis olyan szakmai helyzetként, amelyben a világi foglalkozások egy részéhez hasonlóan a női nemhez való tartozás egyértelmű hátrányt jelent. Az ezzel foglalkozó elemzések a lelkészknők helyzetének vizsgálatát így gyakran a vallásszociológia és a munka- vagy foglalkozásszociológia közös területeként fogják fel (De Gasquet 2010, Offenberger 2013, Nesbitt 2013). A legszembetűnőbb analógia a világi foglalkozásokkal a vertikális szegregáció tekintetében figyelhető meg, azaz bár a nők jelenléte az egyházban érzékelhetően növekszik, a lelkészknők nehezebben jutnak megfelelő munkához vagy alacsonyabb státuszú munkát kapnak, és az egyházi hierarchiában¹¹ felfelé haladva egyre kevesebb nőt találunk (Finlay 1996, Charlton 1997, Sullins 2000, Chang 2005, Hoegeman 2017). Ennek leírására – világi foglalkozások esetében használt „üvegplafon” mintájára – az Egyesült Államokban a kilencvenes évek óta elterjedt a „stained glass ceiling” kifejezés (Purvis 1995, Sullins 2000). Ez alapvetően az üvegplafon fogalmához hasonlóan a láthatatlan akadály leírására szolgál a női karrierekben, de helyenként tartalmazza azt az értelmezést is, hogy az ólomüveg plafon „sima” üveg párjával szemben láthatóbb, és ettől talán nem függetlenül, nehezebben is áttörhető (Adams 2007, De Gasquet 2010). Ahogy korábban már szó volt róla, a nagyobb protestáns felekezetekben mind Európában, mind az Egyesült Államokban jellemzően az 1970-es évektől kezdtek szélesebb körben megszorítások nélkül engedélyezni a nők ordinációját: ezzel elhárult a legjelentősebb akadály a nők egyházi karrierje előtt, és ezzel összekapcsolódhatott az a várakozás, hogy ahogyan a nők felszentelése egyre inkább megszokottá válik, a nemek közti egyenlőtlenségek a lelkészi pályán maguktól csökkenni fognak. Paul Sullins (2000) azonban az amerikai episzkopális és presbiteriánus egyházakban vizsgálódva nemcsak azt találta, hogy a női lelkészek változatlanul fölülreprezentáltak az alárendelt és az alacsonyabb státuszú pozíciókban, hanem azt is, hogy ez az egyenlőtlenség figyelemreméltóan állandó: nem csökken sem időben, sem a lelkészi karrier során. Bár a lelkészknők folyamatosan növekvő arányával természetesen mindenütt egyre többen törnek át az „ólomüveg plafont”, egy 2012-ig terjedő adatokat elemző kutatás úgy találta, hogy az Egyesült Államokban változatlanul kisebb valószínűséggel kerülnek önálló gyülekezetvezető lelkészi pozícióba, mint a férfiak (Hoegeman 2017). Mindazonáltal ugyanez a kutatás megállapítja, hogy – szemben a korábbi eredményekkel (Chang 2005) – az önálló gyülekezeti lelkészek esetében már nincs jelentős különbség nők és férfiak között annak a valószínűségében, hogy *vezető* lelkészek (tehát más, beosztott lelkészeket is felügyelő „senior pastor”-ok) legyenek, vagyis a viszonylag nehezebben áttörhető határvonal az önálló gyülekezeti lelkész pozíciójánál húzódik (Hoegeman 2017).

11 Ehhez érdemes hozzáfűzni, hogy a protestáns egyházak (mindenekelőtt a katolikus egyházhoz képest) kevésbé hierarchikus felépítésűek, de a gyakorlatban azért a tisztségekre jellemzően mint hatalmi pozíciókra tekintenek az egyház tagjai (Orisek 1999).

Nagyjából fél évszázadnyi egyenjogú lelkészi munka során természetesen fokozatosan megjelentek a lelkésznők a magasabb egyházi pozíciókban is: az első női püspök a metodista Marjorie Matthews lett 1980-ban (Nesbitt 1997), akit azóta sokan követtek magas egyházi tisztségekben. Ezzel együtt a legtöbb érintett egyház messze van attól, hogy a nők arányosan legyenek képviselve a vezető pozíciókban. Magyarországon nincs nő egyetlen érintett felekezet püspökei között sem, és viszonylag ritkán fordulnak elő nők további vezető pozíciókban (püspökhelyettes, esperes) is. Miközben a női (csúcs)vezetők megjelenése az egyenrangú részvétel irányába történő elmozdulás egyértelmű jele, az „ikonikus” női vezetők jelenléte részben el is takarhatja a még mindig létező előítéleteket és egyenlőtlenségeket: sikerük fényében a megmaradt különbségek egyéni döntések, nem pedig rendszerszerű folyamatok eredményének tűnnek (Nesbitt 2013).

A vertikális mellett a horizontális szegregáció is erőteljesen megtalálható az egyházi foglalkozásokban: a női lelkészek a férfiakhoz képest ritkábban kerülnek a gyülekezetekbe, míg gyakrabban vannak jelen olyan specializált, nem gyülekezeti lelkészi foglalkozásokban, mint az iskolalelkész vagy a börtönlelkész (Nesbitt 1997, Chang 2005, De Gasquet 2010). Angelika Wetterer (1999) világi foglalkozásokat vizsgálva „marginalizáló integrációnak” nevezte azt a folyamatot, amelynek során a nők előtt lebontják ugyan az egyes szakmákba való belépés gátjait, de a szakmán belül a kevésbé fontosnak, alacsonyabb rendűnek tartott, esetleg eseti, „speciális” feladatok felé terelik őket, ami a hatalmi viszonyok vonatkozásában is leértékeli az adott szakmában dolgozó nőket. Ráadásul a bizonyos szakmákból való kizárás világos és egyértelmű jellegéhez képest a szakmán belüli elkülönülésnek ezek a folyamatai nehezebben is azonosíthatók be a nemi alapú elzárkózás hierarchiát létrehozó mechanizmusaiként (Wetterer 1999). Ursula Offenberger (2013) szerint ugyanez a folyamat figyelhető meg a lelkészi pályán is: az intézményi lelkészi pozíciók a gyülekezeti lelkészéhez képest alacsonyabb presztízsű állásoknak számítanak, így ez a munkamegosztás is hozzájárul a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek fenntartásához az egyházakban. Joy Charlton (1997) a hetvenes években az Egyesült Államokban pályára lépő „első generációs” lelkésznők pályáját vizsgálva azt tapasztalta, hogy egy részük a gyülekezeti lelkészséggel való kezdeti próbálkozás után lép át ezekre a területekre, azaz lelkigondozóként vagy intézményi lelkészként helyezkedik el. Barbara Finlay (1996) a kilencvenes években teológushallgatókat vizsgálva megerősítette, hogy a nők már a tervek szintjén is gyakrabban preferálják vagy fogadják el ezeket a munkaköröket. Magyarországon is jellemző, hogy a kórházlelkészi vagy a hitoktatói pálya inkább női terület (Fekete 2006).

A horizontális szegregációnak egy sajátos esete, amikor nők és férfiak egyenlőtlenül oszlanak meg a különböző méretű (és így különböző presztízszt és anyagi lehetőségeket kínáló) gyülekezetek lelkészi pozíciói között. Egy korábbi kutatás (Carroll et al. 1983,¹² idézi Finlay 1996) azt mutatta, hogy a női és a férfi lelkészek kezdeti elhelyezése, illetve

12 Carroll, J. W. – Hargrove, B. – Lummis, A. T. (1983): *Women of the cloth: A new opportunity for the churches*. San Francisco: Harper and Row

elhelyezkedése a gyülekezetekben nem különbözött ugyan jelentősen, de a karrier későbbi fázisaiban a férfi lelkészek a nagyobb presztízssű gyülekezetek és helyek felé mozdultak el, a nők viszont továbbra is a kezdeti elhelyezésükhöz hasonló lelkészi állásokban maradtak, általában kisebb, falusi és előregedő gyülekezetekben, amelyek kevesebb anyagi erőforrással rendelkeztek. Az elmúlt évtizedekben számos kutatás erősítette meg az összefüggést, hogy a női lelkészek változatlanul nagyobb eséllyel szolgálnak kisebb, rosszabb anyagi helyzetű és ezzel alacsonyabb presztízssű gyülekezetekben (Sullins 2000, McDuff 2001, Hoegeman 2017). Magyar kutatás is megerősíti, hogy legalábbis létezik egy olyan tipikus lelkésznői életpálya, amelyben a fiatal lelkésznő első kirendelése periferikus területekre, kisebb településekre szól (Siba 2020).

Carroll és szerzőtársai a női és férfi lelkészi karriereknek ezeket a különbségeit elsősorban a sztereotípiákkal és diszkriminációval magyarázzák, illetve azzal, hogy a női lelkészek a választásaik során tudatában vannak korlátozott lehetőségeiknek (Carroll et al. 1983, idézi Finlay 1996). Az előrejutás nehézségei minden bizonnyal a nőkkel szembeni előítéletekből és bizalmatlanságból is táplálkoznak, illetve a nők férfiakétól eltérő karrieraspirációiban szerepet játszhatnak az üvegplafonra és a diszkrimináció mechanizmusaira vonatkozó ismeretek vagy implicit feltételezések is. Ezt magyarországi kutatások is megerősítik. Egy 1997-es interjú kutatás arra jutott, hogy élete során a megkérdezett református lelkésznők szinte mindegyike tapasztalt diszkriminációt vagy előítéletet női mivolta miatt, illetve sokan éltek meg azt, hogy egyes konzervatívabb gyülekezetekkel nehezen sikerült elfogadtatniuk magukat (Orisek 1999). Huszár Ágnes (2011) református teológák között vizsgálódva szintén arra jutott, hogy a gyülekezetek nem szívesen választanak nőt, különösen nem egyedülálló nőt lelkésznek, így az általa vizsgált teológák is jellemzően lelkészházaspár tagjaként képzelték el és tervezték a jövőjüket, és úgy vélték, hogy a gyülekezeti lelkészség nem való egyedülálló nőnek.

A munkahellyel és a szakmai feladatokkal kapcsolatos szándékokat és döntéseket azonban sok más tényező is befolyásolja. Finlay (1996) szerint a különbségek oka legalább részben a lelkésznők férfiakétól eltérő *preferenciáiban* rejlik, például azért, mert előnyben részesítik a több személyes interakciót és személyes támogatást kínáló kisebb gyülekezeteket. Ez tehát azt jelentené, hogy az objektív vagy materiális hátrányokat (a kisebb gyülekezetekből való rosszabb előrejutási és anyagi lehetőségeket) bizonyos szubjektív, nem materiális jutalmak ellensúlyozzák ezekben az esetekben. Egy amerikai vizsgálat (Mueller–McDuff 2002) azonban úgy találta, hogy mind a materiális, mind a nem materiális előnyök a nagyobb és anyagilag erősebb gyülekezetekhez kötődtek, tehát ebben az értelemben a munkahelyek a különböző gyülekezetekben nem *eltérő* előnyöket kínáltak, hanem egyszerűen jobb és rosszabb feltételeket.

Felmerül továbbá, hogy az egyházi pályákon a karrierdöntések nem vizsgálhatók a szekuláris foglalkozásokkal teljesen azonos módon, mivel itt a sajátos – alapvetően az „elhíváshoz” kötődő – szempontok felülírhatják a hagyományos értelemben vett karrierszempontokat (Nesbitt 1997). Ez azonban önmagában nem magyarázná meg, hogy ez miért történik meg gyakrabban nők, mint férfiak esetében: Nesbitt is megállapítja,

hogy a férfi lelkészeknél nagyobb eséllyel találkozunk azzal a gondolkodással, amely a világi foglalkozásokhoz hasonlóan az egyre jobb pozíciókba való előrelépések sorozataként értelmezi a kívánatosnak tartott pályafutást. Ráadásul, a rosszabb munkakörülmények (mint amilyenek a csökkenő létszámú kis vidéki gyülekezetek) és a jövedelmi hátrány ellenére a női lelkészek elégedettebbek a munkájukkal, mint férfi kollégáik (McDuff 2001). A „genderparadoxon” egyik oka lehet, hogy a női lelkészek más szempontok szerint ítélik meg a munkájukat: Elaine McDuff kutatásában különbséget talált a férfi és női lelkészek között a bensőséges (intrinsic) vallásosság tekintetében, ami szerinte arra enged következtetni, hogy esetükben hangsúlyosabbak lehetnek munkájuk spirituális és szubjektív faktorai, szemben a férfiakkal, akik számára a materiális és objektív faktorok nagyobb súllyal eshetnek a latba (McDuff 2001).

Amikor tehát a fenti, „hagyományosnak” mondható karrierszempontok szerint vizsgáljuk a nők hátrányait a lelkészi pályán, akkor egy olyan kollektív narratívába illesztjük be azokat, amely sematikus az egyéb szervezeti karrier mintájára épül: végzés után kisebb gyülekezet vagy beosztott lelkészi pozíció, és innen előrelépés a nagyobb gyülekezetek vezetői pozíciója felé. Charlton (2000) is arra hívja fel a figyelmet, hogy lelkésznő interjúalanyai elismerték ugyan ennek a karriernarratívának a domináns voltát, de bizonyos mértékig ellenálltak annak, hogy lelkészi karrierjüket ebben a keretben értelmezzék, ehelyett – mintegy alternatív karriernarratívaként – a hit, az elhivatottság és a jól elvégzett munka fontosságát hangsúlyozták. Eszerint a sikeres karrierről szóló hagyományos narratíva nem gendersemleges; az, ha a lelkésznők a nyilvánosságban kizárólag ezzel a karrierértelmezéssel találkoznak (például azért, mert a kutatók is szinte kizárólag ennek alapján vizsgálódnak), hozzájárulhat az érintettek frusztrációjához, sőt, végső soron akár a pályalehagyáshoz is (Charlton 2000).

A Charlton által említett alternatív karriernarratívában fontos szerepe van az „elhivatottságnak”. Nincs okunk azonban feltételezni, hogy a férfi lelkészek a nőknél kevésbé lennének elhivatottak. Minden kutatás azt mutatja, hogy mind a férfiak, mind a nők esetében az Isten általi elhívás a legfőbb motivációja a lelkészi munkának (Christopherson 1994, Niemelä 2011). Ami a nők számára bizonyos esetekben ezt az elhívást a férfiakhoz képest jobban fókuszba helyezheti, az sajátos módon éppen az egyházon belüli egyenlőtlen helyzetük és az ebből adódóan (is) megtapasztalt nehézségek. Egyes lelkésznők a lelkészi pályán tapasztalt nehézségeik ellenére azért maradnak a pályán, mert megtapasztalták az „elhívást”, és ebből erőt merítenek; az elhívás megélése legitimálja számukra azt, hogy a nőként is lehetnek lelkészek, hiszen ugyanúgy elhívta őket az Úr erre. Ez megerősítő lehet abban a közegben, ahol helyenként még mindig kétségbe vonják a szerepüket ezen a pályán (Niemelä 2011). Talán ez lehet az egyik magyarázata annak is, hogy egy kutatás szerint a nők gyakrabban számoltak be arról, hogy emlékeznek egy konkrét eseményre vagy pillanatra, amelyben az elhívást megtapasztalták (Zikmund et. al. 1998,¹³ idézi Cody-Rydzewski 2006).

¹³ Zikmund, B. B. – Lummis, A. T. – Chang, P. M. Y. (1998): *Clergy Women. An Uphill Calling*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press.

Mindent egybevetve kétségtelen azonban, hogy az utóbbi évtizedekben a lelkésznők sok szimbolikus gátat törtek át az egyházakban mind Európában, mind Észak-Amerikában, növekvő számban jelennek meg az egyházi hierarchia magasabb szintjein is, és összességében csökkennek a hátrányaik a férfiakhoz képest. Ezzel együtt változatlanul igaz, hogy mind az egyházak vezető tisztségeiben, mind a teológiákon az oktatók között (De Gasquet 2010) aránytalanul kis számban találunk nőket, és sem a horizontális, sem a vertikális szegregáció jelenségei nem tűntek el az egyházi pályákról, így a „klasszikus” egyenlőtlenségek továbbra is fennállnak. Ezek háttérben ugyanúgy ott vannak a hagyományos szerepelvárásokon és a nőkkal szembeni előítéleteken alapuló diszkriminációs mechanizmusok, mint a lelkésznők férfiakétól eltérő döntései és preferenciái. Ez utóbbiak persze részben maguk is következhetnek a hagyományos női szerepek interiorizálásából, továbbá nem függetlenek – mint arról a következőkben szó lesz – az otthoni és családi feladatok megosztásától és az ezzel kapcsolatos stratégiáktól.

Munka-magánélet egyensúly és határmenedzsment: női szempontok és nehézségek a lelkészi pályán

Amikor a hetvenes évektől a lelkésznők első generációi pályára léptek, kétségkívül egy korábban kizárólag férfiak által betöltött pozícióban kellett megállniuk a helyüket. Ez azonban nemcsak azt jelentette, hogy egyes gyülekezetek, vagy éppen egyes egyházi vezetők a konzervatív nemi szerepelvárások jegyében elutasítóak voltak a női lelkészekkel, hanem azt is, hogy maga lelkészi pálya, feladataival, időbeosztásával, elvárásaival férfiakra volt szabva (Wiedekind 2013), tehát mindenféle (koncepcionális és gyakorlati) értelemben „férfias pálya” volt. Ez többféle megoldandó helyzet és nehézség elé állította (és részben állítja ma is) a lelkésznőket.

Ennek egy fontos összetevője, hogy a lelkészi pálya a hagyományos gyülekezeti gyakorlatban valójában „kétszemélyes pálya” volt (Shehan et al. 1999, Hildenbrand 2013, Sammet 2013), vagyis a lelkészi pozícióhoz kapcsolódó elvárások korábban abból indultak ki, hogy a lelkész mellett ott áll egy támogató lelkészfeleség, akihez a gyülekezetben jól körülírható – és a lelkész felesége által ingyenesen ellátott – feladatok kapcsolódnak. A reformáció a középpontba helyezte a „lelkészházat” és benne a család és a gyülekezet „fejeként” élő lelkészt (Gause 2006, Sammet 2013, Hildenbrand 2013). Ennek működése a lelkész és a lelkészfeleség komplementer szerepeire épült. Ebben a felosztásban a feleség a lelkész hűségese segítőjeként, a jó családanya és háziasszony mintaképeként eleinte jellemzően a háttérben maradt, biztosítva férjének a hivatala gyakorlásához szükséges körülményeket. A „klasszikus lelkészfeleség” képe a polgári nőideállal egy időben, a 19. században alakult ki: ennek már része volt a lelkészi munkában való – a hagyományos női szerepnek megfelelő és kiegészítő jellegű – részvétel is, ami leginkább a szociális területre, a templomi zenére, valamint a gyerekekkel és nőekkel való foglalkozásra terjedt ki, tehermentesítve így a lelkészt a reprezentatív feladatok elvégzéséhez (Nesbitt 1997, Hildenbrand 2013). Az ennek meg-

felelő szerepmegosztás a mélyreható társadalmi változások ellenére sokáig, bizonyos elemeiben akár máig hatóan formálta-formálja a lelkészről és családjáról alkotott képet. Ez a minta bizonyos mértékig nyomást gyakorol a lelkész házaspárok tagjaként dolgozó lelkésznőkre, hogy foglaljanak el egy a hagyományos nemi munkamegosztáshoz illeszkedő – és így a korábbi lelkészfeleség szerepéhez néha meglehetősen közel kerülő – pozíciót a szakmai és az otthoni munkamegosztásban (Offenberger 2013). Siba Balázs magyarországi lelkészkutatása is alátámasztja, hogy ahol több lelkész van egy gyülekezetben, ott a lelkész házaspár tagjaként működő lelkésznők gyakran hátrányos helyzetből indulnak, méghozzá nemcsak lelkész férjükkal, hanem általában a férfiakkal szemben: előfordul, hogy a lelkészpár női tagjának egy harmadik (férfi) lelkész megjelenése esetén is meg kell küzdenie a pozíciójáért a gyülekezetben (Siba 2020). Másrészt a hagyományos minta megnehezíti azt is, hogy a lelkésznők egyedül vagy egy világi férjjel az oldalukon megtalálják a helyüket ebben a felállásban.

Bár a házaspáros lelkésznők világi foglalkozású férjei jellemzően támogatóan viszonyulnak a lelkésznőhöz, különböző okokból nem tudnak (vagy nem is mindig akarnak) a lelkészfeleségekéhez hasonló módon bekapcsolódni a gyülekezeti munkába (Nesbitt 1997, Shehan et al. 1999, Cody-Rydzewski 2007). Ez viszont nagyobb terhet ró a lelkésznőkre, akiktől így a gyülekezetek (vagy akár saját maguk is) sokszor a lelkész és a lelkésznő hagyományos feladatait is elvárják (Cody-Rydzewski 2007, Sammet 2013). Így aztán a családos lelkésznők számára kiemelten nehéz feladatot jelent a családi és munkahelyi kötelezettségek összehangolása, a munka-magánélet egyensúly megteremtése, aminek egyik gyakori következménye, hogy a családi kötelezettségek hátráltatják őket a szakmai előrelépésben (Nesbitt 1997). A nehézségek jelentős része abból adódik, hogy a – mint fentebb már bemutattuk, a vallásos közösségekben különösen erős – hagyományos női-férfi szerepekből adódó otthoni munkamegosztás a családi és háztartási feladatokat jellemzően a nők feladatkörébe utalja. Így a sajátos időbeosztással és teljes körű személyes bevonódással járó lelkészi munka jelentős kihívás elé állítja a lelkésznőt a munka-magánélet egyensúly és a határok meghúzása terén (Shehan et al. 1999).

Német kutatók úgy találták, hogy a lelkésznőknek férfi kollégáikhoz képest fontosabb a munka-magánélet egyensúly megtalálása; de ez nem az ezzel kapcsolatos beállítódások különbözőségéből, hanem a családi ügyekért való felelősségvállalás társadalmilag meghatározott eltérő mértékéből adódik (Wiedekind 2013). Más megközelítésben a lelkészi munkában az érzelmi-pszichés támogató elemek – a férfiakhoz képest – nagyobb mértékű hangsúlyozása nehezítheti meg a munka-magánélet egyensúly megtalálását a lelkésznőknél (Sammet 2013).

A munka-magánélet egyensúly megtalálását és a határok menedzselését (Clark 2000) minden bizonnyal az sem könnyíti meg, hogy a lelkészcsalád hagyományosan központi szerepet foglal el a gyülekezetekben, abban az értelemben is, hogy a családi élet, a házasság és a család belső viszonyai tekintetében egyfajta mintának tekintik a gyülekezet tagjai (Hildenbrand 2013, Offenberger 2013, Wagner-Rau 2010, Siba 2020). A lelkészcsalád olyan különleges helyzetben van, amihez a világi foglalkozások

kevésbé kínálnak párhuzamot: a lelkészház privát és nyilvános tér egyszerre, a családi otthon a gyülekezet tulajdonában van, többnyire szoros fizikai közelségben a lelkész hivatali helységeivel. Így a lelkésznek nemcsak a munkája, de a magánélete is részben a gyülekezet figyelő szeme előtt zajlik (Hildenbrand 2013). Bár a térbeli közelségnek – éppen gyakorlati szempontból – előnyei is lehetnek az otthoni és munkahelyi feladatok összehangolásnál (Hildebrand 2013), az állandó figyelem és a lelkészi család mintaszerepével kapcsolatos elvárások megnehezíthetik a lelkész számára a személyesen kielégítő egyensúly megtalálását és a határok meghúzását.

A fentiekből következően a lelkészcsalád része a lelkész munkahelyi rendszerének: a hagyományos lelkészcsalád központi szerepet foglal el a gyülekezet kapcsolati hálójában, és részben a családtagok is bevonódnak a gyülekezet szolgálatába (Siba 2020). Míg azonban a lelkész, felesége és gyermekei jól körülírt és mind a gyülekezet, mind az érintettek számára jól ismert szerepminták, addig minden más családi felállítás esetében egyedileg kell definiálni és elfogadtatni a szerepeket, például a lelkész nő férjének szerepét (Cody-Rydzewski 2007, Platt-Moss 2010).

A túlzottan sok és megterhelő munka, amelynek nincsenek időbeli és térbeli határai, a magánélet hiánya, a munka-magánélet egyensúly hiánya, illetve az a tény, hogy nincsen elválasztva a munkahely, a közösség és az otthon, gyakran szerepet játszik a pályaelhagyásban, amely korábbi amerikai kutatások szerint a lelkész nők esetében gyakrabban fordul elő, mint a lelkészeknél (Charlton 1997).

Kornelia Sammet (2013) mindazonáltal úgy véli, hogy az elmúlt évtizedekben egyre intenzívebbé váló női jelenlét hatására a lelkészi pálya fokozatosan elveszíti férfias jellegét. Adódik tehát a következő kérdés: hogyan változott meg – ha megváltozott – a lelkészi pálya és a lelkészi szerep a lelkész nők hatására?

A nők hatása – változó lelkésszerep

A nők lelkészi szerepvállalásához kapcsolódóan az elmúlt évtizedekben mind az egyházi, mind a tudományos diskurzusban változó előjelekkel ismétlődően felmerül a lelkészi pálya „feminizálódásának” kérdése. Ennek lehet egyfelől egy egyszerű deskriptív jelentése: ebben az esetben a kifejezés arra a részben fentebb már bemutatott folyamatra utal, amelynek során a nők egyre nagyobb arányban vannak jelen az egyházi pályákon, és számos országban a teológiát hallgatók jelenlegi nemi összetétele azt vetíti előre, hogy a nem nagyon távoli jövőben többségbe kerülhetnek¹⁴ a lelkészi pályán. A feminizálódás kifejezés használata azonban gyakran arra is utal, hogy – más „elnőiesedő” szakmákhoz hasonlóan – a nők nagyobb arányú részvételével párhuzamosan a lelkészi hivatás is leértékelődik, relatív helyzete más szakmákhoz képest

¹⁴ Sajtóhírek szerint ez Svédországban már meg is történt: 2020-ban az Egyházak Világtanácsának becslése szerint a Svéd Evangélikus Egyházban enyhe, 50,1 százalékos többségbe kerültek a női lelkészek (vö.: <https://www.euronews.com/2020/08/28/broad-church-is-sweden-world-s-first-nation-to-have-more-female-priests-than-male>).

anyagi és szimbolikus jutalmak tekintetében is romlik (Nesbitt 1997, Wagner-Rau 2010, Schleifer–Miller 2017).

A lelkésznők egyre nagyobb arányú jelenléte sokféle változási folyamatot indított el az egyházakban és a hívő közösségekben. Ezek egy része független a lelkésznők működésének mikéntjétől: mindenekelőtt felmerül például, hogy a lelkésznők már pusztán megjelenésükkel is gyengítik a nemi sztereotípiákat (Jost 2019). Változik a lelkészcsaládról alkotott kép is: bár, mint láttuk, a „klasszikus” lelkészcsalád ideálképe még ma is nagyon erősen hat, az egyedül vagy világi férjjel élő, esetleg elvált és gyermeküket egyedül nevelő lelkésznők megjelenése az életformák és családmodellek nagyobb sokféleségét hozta a parókiákra, ami – éppen a lelkészcsalád központi szerepéből és példaszzerű jellegéből is adódóan – hozzájárulhat az életformák sokféleségének elfogadásához, és a hívek szélesebb körének kínálhat azonosulási pontokat (Hildenbrand 2013, Jost 2019). Ezzel párhuzamosan a nők jelenléte a lelkészi, majd a magasabb egyházi pozíciókban hozzájárulhatott ahhoz, hogy az egyházakban is nagyobb figyelem irányuljon olyan genderspecifikus témák felé, mint például a nők és gyermekek elleni fizikai és szexuális erőszak (Jost 2019).

Ennél is izgalmasabb kérdés azonban, hogy vajon a nők jelenléte *belülről* is megváltoztatja-e a lelkészi szerepet, vagyis „másképpen” lelkészek-e a nők, mint a férfiak. Az első generációk lelkésznői a hagyományos női vonások hangsúlyozásával, például a *szolgálat* és a *hivatal* szembeállításában fogalmazták meg a női és férfi szerepfelfogás különbségét, ezzel a lelkészi hivatás segítő-támogató elemeinek hangsúlyozását állítva szembe önértelmezésükben a férfiaknak tulajdonított, inkább hierarchikus formális aspektusokkal (Sammet 2010, 2013). Martha Long Ice 1987-ben megjelent könyvében mélyinterjúkat elemezve ehhez hasonlóan arra jutott, hogy a nők egyértelműen eltérő szemléletet, egyenlőségelvűbb, együttműködőbb, személyesebb és rugalmasabb, a felelősségvállalást és gondoskodást előtérbe helyező lelkészi szerepfelfogást képviselnek, szemben a férfiasnak tekintett hierarchikusabb és versengőbb szemlélettel (Ice 1987). Kvantitatív vizsgálatok az 1990-es években (Lehman 1993, 1997) megerősítették ugyan, hogy vannak különbségek férfiak és nők között a lelkészi szerep megvalósításában (és ezeket a különbségeket a gyülekezet tagjai is érzékelik), de úgy találták, hogy ezek a különbségek nem túl nagyok, és a vártnál jóval kevesebb dimenzióban érzékelhetőek. Mindazonáltal ezek a dimenziók illeszkednek az Ice által is feltételezett irányba: a gyülekezet feletti hatalom gyakorlása, a racionális és formális döntéshozatal, valamint az etikai kérdések jogi szemléletű kezelése a férfiakra, míg a gyülekezet vonatkozásában a képessé tevés (empowerment) fontossága a nőkre volt jellemzőbb (Lehman 1993, 1997).

A későbbi kutatások is jellemzően szisztematikus különbségekre engednek következtetni nők és férfiak között a lelkészi hivatásgyakorlásban. A lelkésznők nagyobb hangsúlyt helyeznek a társadalmi aktivitásra, férfi kollégáikhoz képest fontosabb számukra a kisebbségek és az egyenlőség ügyének előmozdítása, valamint a lelkészi munka segítő aspektusai (Niemelä 2013, Tervo-Niemelä 2016), illetve erősebben azonosul-

nak a lelkési szerep támogató és kapcsolatépítést hangsúlyozó felfogásaival (Sammet 2013).¹⁵ Ezzel szemben a férfi lelkészek esetében nagyobb eséllyel fordul elő, hogy egy, csak a liturgikus feladatokra koncentráló vagy passzívabb lelkési szerepfelfogást valósítanak meg (Tervo-Niemelä 2016). A különbségek azonban nem radikálisan eltérő felfogásokat, inkább csak eltérő *hangsúlyokat* jelentenek: egy német kutatás (Sammet 2013) szerint, bár kimutathatók különbségek abban, hogy mennyire azonosulnak nők és férfiak az egyes lelkési szerepfelfogásokkal, abban nincs különbség, hogy mindkét nem tagjai *leginkább* igehirdetőként, lelkigondozóként és életutak kísérőjeként látják magukat. Ezen *belül* viszont a preferencia-sorrend nem teljesen azonos: a nők számára lelkészként a lelkigondozói, míg a férfiak számára az igehirdetői szerep a legfontosabb.

Lelkészek és lelkésznők között az általános szemléletmód tekintetében is lehetnek különbségek: Kati Niemelä (2011, 2013) finnországi vizsgálatokban úgy találta, hogy a lelkésznők mind a dogmák felfogása, mind a mindennapi gyakorlatok terén kevésbé tradicionálisak a férfiaknál, és jellemzően a korábbinál liberálisabb gondolkodás irányába változtatják meg az egyházat. A különbség a legfiatalabb generációkban a legnagyobb, mivel a fiatal férfi lelkészek között az idősebbekhez képest nagyobb arányú a konzervatív beállítódás (Niemelä 2013).

A különbségek, amelyek a lelkésznők hivatásgyakorlásában és szerepfelfogásában a lelkészekhez képest kimutathatóak, egyrészt a hagyományosan nőiesnek tartott tulajdonságokra (érzékeny, segítő, támogató) épülnek rá, és azokat értelmezik át, másrészt egy nyitottabb, aktívabb és személyközpontúbb működés irányába mozdulnak el. Ezek azonban olyan vonások, amelyek jelenleg általában is jellemzőbbé válnak az egyházi működésben (Tervo-Niemelä 2016), így a férfi lelkészeket is érinthetik. Siba Balázs (2020) is arra hívja fel a figyelmet, hogy a lelkészkép és a lelkési szerep folyamatosan változik, és az utóbbi évtizedekben ennek a változásnak a részeként a hangsúly átkerült a lelkész *személyiségének* kérdésére, tehát az, hogy a lelkész mennyire kedves, szeretetteljes vagy mennyire vonzó személyiség, nemtől függetlenül fontosabbá vált. Összességében úgy tűnik tehát, hogy a lelkési hivatásgyakorlás női sajátosságai és az egyházak változása egymástól nem független, csak egymással összefüggésben értelmezhető folyamatok, amelyek jelenleg és várhatóan a jövőben is folyamatosan alakítják és változtatják azt a keretet, amelyben az egyházakban a nemi alapú egyenlőtlenségek értelmezhetőek.

A női egyenjogúsághoz és a feminizmushoz való viszony

A lelkésznőkkel foglalkozó kutatások mégoly felületes áttekintése alapján is nyilvánvaló, hogy – a fokozatosan növekvő elfogadottság mellett is – az elmúlt fél évszázad

15 Érdemes utalni arra, hogy a fenti különbségek jellegükben és irányukban részben hasonlóak a nők és férfiak munkaattitűdjeiben általában mutatkozó különbségekhez. Bár nők és férfiak munkához való viszonyában több az egyezés, mint a különbség, mégis általánosságban megfogalmazható, hogy a nők a férfiakhoz képest valamivel kevésbé instrumentálisan viszonyulnak a munkájukhoz, továbbá a társadalmi hasznosság és a másoknak való segítség a munkaértékek rangsorában jellemzően előrébb szerepel a nők, mint a férfiak számára (Török 2016).

lelkésznői sokféleképpen megtapasztalhatták egyrészt az egyenlőtlenséget, a nőikkel szembeni előítéleteket és diszkriminációt, másrészt azokat a sajátos nehézségeket (a munkaszervezés, a munka-magánélet egyensúlya és határainak menedzselése terén), amelyek abból adódnak, hogy nőként egy korábban kizárólag férfiak által betöltött, és ezért elvárásaiban, működésmódjában még mindig részben férfiakra szabott pozícióban tevékenykednek. Ebből természetesen adódik a kérdés, hogy vajon a lelkésznők a megélt problémákat és nehézségeket női problémákként, vagyis a nők társadalmi helyzetéből, a nemi szerepek fennálló rendszeréből következőként fogják-e fel, és ebből adódóan lelkészi szerepvállalásukat a női egyenjogúság és a nők egyenrangú társadalmi részvétele felől (is) értelmezik-e. Ezt az értelmezést erősítheti, hogy a nők felszentelése egyértelműen a nemek közötti egyenlőség elve terjedésének folyamatába illeszkedik, gyengítheti azonban a korábban bemutatott kapcsolat a konzervatív értékrend (és ehhez kapcsolódóan a nemi szerepek hagyományos felfogása), valamint a vallásosság között.

A női lelkészség elfogadását és elterjedését előmozdító tényezők között minden bizonnyal jelentős szerep jutott a feminista és egyenjogúsági mozgalmaknak. Az Egyesült Államokban a feminizmus első és második hulláma, illetve az ezt képviselő társadalmi mozgalom felől érkező nyomás hozzájárult a lelkészszé szentelés szélesebb körben való elfogadásához, majd a lelkésznők esélyeinek javulásához (Chaves 1996). Ebből azonban nem következik szükségszerűen, hogy ez megjelenjen az érintett lelkésznők személyes motivációiban vagy lelkészi szerepük értelmezésében. Bár voltak olyan korábbi kutatások, amelyek arra mutattak, hogy a lelkésznők legalább egy részénél ez lehetett a helyzet (Zikmund et. al. 1998,¹⁶ idézi Cody-Rydzewski 2006), a kutatások többsége inkább arra enged következtetni, hogy bár a pályájukon tapasztalható férfidominancia és a diszkriminációs tapasztalatok érzékennyé tehetik a lelkésznőket a nemi alapú egyenlőtlenségekre, a lelkésznők többsége *nem* emancipatorikus keretben értelmezi a szerepét, és legalábbis tartózkodó a feminizmussal¹⁷ kapcsolatban (Cody-Rydzewski 2006). Joy Charlton már korábban idézett kutatásában (Charlton 1997) úgy találta, hogy a hetvenes évek „első generációs” amerikai teológiai kétféleképpen reagáltak arra a dilemmára, hogy nőként készülnek egy férfias pályára. Egyesek határozottan előtérbe helyezték a genderkérdéseket, azonosultak a nők ügyével, igyekeztek megérteni, tudatosítani az ebből adódó problémákat, míg mások kifejezetten nem vettek róla tudomást, és azt hangsúlyozták, hogy a nemüknek nincs jelentősége: nőként ugyanúgy teljesítenek majd, mint a férfiak. Később, a szolgálatba kilépve azonban jellemzően mindannyian háttérbe szorították a nemi identitásukat, és öszszességében úgy értékelték, hogy nincsenek különbségek a férfiakhoz képest abban, ahogyan a szolgálatukat végzik. Charlton úgy találta, hogy a női és a lelkészi szerep össze nem illése, illetve összehangolásának nehézségei egyfajta diszkomfortérzést

16 Zikmund, B. B. – Lummis, A. T. – Chang, P. M. Y. (1998): *Clergy Women. An Uphill Calling*. Louisville, KY: Westminster John Knox Press.

17 Bár a feminizmusnak sokféle, helyenként jelentősen eltérő irányzata létezik, ebben a kontextusban a feminizmus nem mint egy konkrét irányzat, hanem általános értelemben mint a női egyenjogúságot, a nők esélyegyenlőségét és egyenrangú társadalmi részvételét fontosnak tartó és azért tudatosan kiálló gondolkodásmód és szemlélet jelenik meg.

okoztak ezeknél a lelkésznőknél, amelyre egyik vagy másik szerep háttérbe szorításával, elhagyásával vagy a szerepek legalább egyikének az átértelmezésével lehet válaszolni. Erre a feszültségre az általa vizsgált lelkésznők között gyakori reakció volt a női státusz háttérbe szorítása, annak hangsúlyozása, hogy nincs különbség férfi és női lelkészek között. Ezek a lelkésznők kifejezetten visszautasították a „feminista” címkét, és kifejezetten *nem* foglalkoztak genderkérdésekkel (Charlton 1997). Szintén első generációs német lelkésznőket vizsgálva Sammet (2013) is úgy találta, hogy a lelkésznők jellemzően elhatárolódtak szerepük emancipatorikus értelmezésétől. Bár ők hangsúlyozták a női lelkészi szerepfelfogás sajátosságát, ezt olyan módon tették, ami a hagyományos nőképek és hierarchiának megfelel – például a „szolgálat” vagy az „anyai” vonások hangsúlyozásával (Sammet 2013). Az egyenlőtlenségek megtapasztalásából tehát nem következik szükségképpen sem az emancipatorikus szerepfelfogás, sem a feminizmussal kapcsolatos pozitív attitűdök:¹⁸ egy, a kétezres évek elején az USA délkeleti államaiban végzett vizsgálat szerzője ennek okait részben a feminizmushoz kapcsolódó – és a média által is felerősített – negatív, radikalizmust hangsúlyozó képzettársításokban és a konzervatív politikai környezetben látta, illetve abban, hogy az elhívás „szentségével” nem fér össze a lelkésznők számára egy ilyen politikai jellegű mozgalom támogatása (Cody-Rydzewski 2006). Ezzel együtt ugyanabban a kutatásban a lelkésznők egy része úgy nyilatkozott, hogy az a tény, hogy nőként lett elhívva a lelkészi pályára, egyben arra is elhívást jelent, hogy képviselje a nők ügyét, és felszólaljon a patriarchális berendezkedés ellen (Cody-Rydzewski 2006), ez azonban inkább csak egy kisebbségre jellemző.

Konklúzió

Ami a lelkésznők vizsgálatát szociológiai szempontból különösen izgalmassá teszi, az nemcsak ennek a szerepnek a viszonylagos újdonsága, hanem mindenekelőtt az a tény, hogy a lelkésznők egy olyan társadalmi mikrokörnyezetben gyakorolnak definíciószerűen emancipatorikus szerepet, amely a teljes társadalom értékrendjéhez képest jobban ragaszkodik a hagyományos szerepekhez és a hagyományos nemek szerinti munkamegosztáshoz a családban és a nyilvánosságban egyaránt. A lelkésznők helyzetének vizsgálata egy olyan komplex kérdéskör, amelyben egyszerre vannak jelen a női esélyegyenlőség általános szempontjai, továbbá az egyházi környezet és a

18 Az emancipatorikus szerep, az egyenlőtlenségek megtapasztalása és másfelől a feminista-emancipatorikus értelmezési keret elutasítása között érzékelhető feszültség értelmezésében talán segítséget nyújthat a „normakövető emancipáció” fogalma, amelyet Sári Szabó Katalin (2013, 2014, 2017) a társadalmi és egyházi nyilvánosságban való 19. század végi, 20. század eleji aktív, (elsősorban protestáns) konzervatív női szerepvállalással kapcsolatban alkalmazott. Sári Szabó arról ír, hogy ezek a nők az egyházi vagy más területen való szerepvállalásukat nem egyéni önmegvalósításként, és semmiképpen sem egyenjogúsági törekvésnént, hanem elsősorban Isten (esetleg a haza, a nemzet, a társadalom) szolgálataként értelmezték. Mégis éppen ezen a szerepvállaláson keresztül szélesedtek a lehetőségeik, lehetőségük nyílt az önmegvalósításra, változott a társadalmi szerepük, sőt végső soron a nem szerepeket is bizonyos mértékig átértelmezték. Úgy valósították meg tehát az emancipációt a saját életükben, hogy közben nem kérdőjelezték meg a társadalmi környezetük normáit, nem léptek át fontosnak tartott határokat, és betöltötték a hagyományos női szerepeket. Bár a mai lelkésznők helyzete nagyon sok tekintetben különbözik a Sári Szabó által vizsgált nőképektől, és a fogalom rájuk való alkalmazása nyilvánvalóan további kutatást is igényel, használata mégis segíthet megérteni a lelkésznők önértelmezésének és hivatásértelmezésének fontos jellemzőit.

lelkészi szerep sajátosságai. A világi foglalkozásokhoz hasonlóan kimutathatóak ezen a pályán is a női karrierrek nehézségei, a horizontális szegregáció és a jövedelmekben mutatkozó különbségek. Bár a nők jelenléte az egyházi működés minden szintjén növekszik, az egyenlőtlenségek változatlanul fennállnak. Ezek hátterében a hagyományos szerepelvárások és az ezeken alapuló rendszerszintű hátrányok ugyanúgy ott vannak, mint a nők eltérő preferenciái – amelyek persze szintén nem függetlenek az interiorizált genderspecifikus társadalmi elvárásoktól. Ezen túlmenően a gyülekezeti lelkész és a lelkészcsalád szerepéből és helyzetéből adódóan a munkaszervezési kérdések, a munka-magánélet egyensúly megteremtése és a határok menedzselésének kérdése is másképp merül fel a női, mint a férfi lelkészek esetében. Ez nemcsak az otthoni munkamegosztással és családi szerepek különbségeivel függ össze, hanem jelentős mértékben azzal is, hogy a lelkész nőknek és családjuknak – a „hagyományos” lelkészcsaládtól eltérően – nem állnak rendelkezésére kész szerepminták: a szerepek, a feladatmegosztást és a határok meghúzását egyedileg kell kidolgozniuk.

A nők lelkészi szerepe egyértelműen a nők egyenjogú és ténylegesen is egyenrangú társadalmi szerepvállalása irányába tartó változás része, és egyszersmind része az egyházak változási folyamatának is. Ezzel a protestáns egyházak – mintegy a társadalmi változásokra érzékeny „reformátori” szerep folytatóiként – egy olyan úton indultak el, amelyen a legtöbb egyház és felekezet azóta sem követte őket. A lelkészi hivatással a nők a gyülekezetekben olyan szerepet, olyan vezető pozíciót foglalnak el, amely hosszú évszázadokon keresztül a férfiak privilégiuma volt. Ez azonban nem pusztán azt jelenti, hogy nők jelentek-jelennek meg egy (korábban) férfias szerepben: növekvő arányú jelenlétük átforgalmazza az érintett egyházakat, hozzájárul a lelkészszerep átértelmeződéséhez, és része annak az alkalmazkodási folyamatnak is, amelynek során a protestáns felekezetek válaszolnak a társadalmi változások kihívásaira.

Irodalom

- Adams, J. (2007): Stained Glass Makes the Ceiling Visible: Organizational Opposition to Women in Congregational Leadership. *Gender & Society*, 21 (1), 80–105.
<http://dx.doi.org/10.1177/0891243206293773>
- Brinkerhoff, M. B. – MacKie, M. (1985): Religion and Gender: A Comparison of Canadian and American Student Attitudes. *Journal of Marriage and the Family*, 47 (2), 415–429. <http://dx.doi.org/10.2307/352141>
- Burn, S. M. – Busso, J. (2005): Ambivalent Sexism, Scriptural Literalism, and Religiosity. *Psychology of Women Quarterly*, 29 (4), 412–418.
<http://dx.doi.org/10.1111/j.1471-6402.2005.00241.x>
- Cha, Y. (2013): Overwork and the Persistence of Gender Segregation in Occupations. *Gender and Society*, 27(2), 158–184. <http://dx.doi.org/10.1177/0891243212470510>
- Chang, P. M. Y. (2005): *Factors Shaping Clergy Careers: a Wakeup Call for Protestant Denominations and Pastors*. Durham, N.C: Duke Divinity School.

- Charlton, J. (1997): Clergywomen of the Pioneer Generation: A Longitudinal Study. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36 (4), 599–613.
<http://dx.doi.org/10.2307/1387693>
- Charlton, J. (2000): Women and Clergywomen. *Sociology of Religion*, 61 (4), 419–424.
<http://dx.doi.org/10.2307/3712525>
- Chaves, M. (1996): Ordaining Women: The Diffusion of an Organizational Innovation. *American Journal of Sociology*, 101 (4), 840–873.
- Christopherson, R. W. (1994): Calling and Career in Christian Ministry. *Review of Religious Research*, 35 (3), 219–237. <http://dx.doi.org/10.2307/3511890>
- Clark, S. C. (2000): Work/Family Border Theory: A New Theory of Work/Family Balance. *Human Relations*, 53 (6), 747–770. <http://dx.doi.org/10.1177/0018726700536001>
- Cody-Rydzewski, S. (2006): Recognizing Gender Bias, Rejecting Feminism: A Qualitative Study of Feminist Ideology and Practice among Southern Clergywomen. *Sociological Focus*, 39 (1), 37–53.
<http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1080/00380237.2006.10571276>
- Cody-Rydzewski, S. (2007): Married Clergy Women: How They Maintain Traditional Marriage Even as They Claim New Authority. *Review of Religious Research*, 48 (3), 273–289.
- De Gasquet, B. (2010): The Barrier and the Stained-Glass Ceiling. Analyzing Female Careers in Religious Organizations. *Sociologie Du Travail*, 52, e22–e39.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.socotra.2010.06.002>
- Fekete, Á. (2006): Női és férfi szerepek az egyházban. In Sándor, K. (szerk.): *A pápai feminizmusról a „vatikáni levél” kapcsán*. Budapest: Szabó Miklós Szabadelvű Alapítvány, 16–20.
- Fényes, H. – Pusztai, G. (2020): Nemi szerepattitűdök és vallásosság a felsőoktatási hallgatók körében. *Szociológiai Szemle*, 30 (3): 49–69.
<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.3>
- Fényes, H. (2014): Gender Role Attitudes among Higher Education Students in a Borderland Central-Eastern European Region called 'Partium'. *CEPS Journal*, 4 (2), 49–70. https://www.pedocs.de/frontdoor.php?source_opus=9206
- Finlay, B. (1996): Do Men and Women Have Different Goals for Ministry? Evidence from Seminarians. *Sociology of Religion*, 57 (3), 311–318.
<http://dx.doi.org/10.2307/3712159>
- Frauhammer, K. (2015): Nő, gender, vallás, spiritualitás. Új utak a kutatásban: genderszemponok a vallásantropológiában és a teológiában. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 5 (1), 83–96.
<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33747/32819>
- Gause, U. (2006): *Kirchengeschichte und Genderforschung: eine Einführung in protestantischer Perspektive*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Gregor, A. (2016): A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle*, 1, 89–111.

- Hausen, K. (2000): Arbeit und Geschlecht. In Kocka, J. – Offe, C. – Redtslob, B. (szerk.): *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt/Main – New York: Campus, 343–361.
- Hegedűs, R. (2000): *A vallásosság alakulása Magyarországon a kilencvenes évek kutatásainak tükrében*. PhD-értekezés. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
http://phd.lib.uni-corvinus.hu/81/1/hegedus_rita.pdf
- Hildenbrand, K. (2013): „... dass ich die treue Gehilfin meines lieben Mannes bin.“ Geschlechterkonstruktionen im Pfarrhaus. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 115–134.
- Hoegeman, C. (2017): Job Status of Women Head Clergy: Findings from the National Congregations Study, 1998, 2006, and 2012. *Religions*, 8 (8), 154.
<http://dx.doi.org/10.3390/rel8080154>
- Huszár, Á. (2011): Református lelkészsnők. In uő.: *A nő terei*. Budapest: L'Harmattan, 111–123.
- Ice, M. L. (1987): *Clergywomen and Their World Views: Calling for a New Age*. New York: Praeger Publishers.
- Inglehart, R. – Norris, P. (2003): *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511550362>
- Jost, R. (2019): The Impact of Women in Protestant Christian Ministry Today. In Bomhoff, H. et al. (szerk.): *Gender and Religious Leadership: Women Rabbis, Pastors, and Ministers*, Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books. 245–266.
- Karsay, E. (1986): Férfi és nő megváltozott viszonya korunk gazdasági, társadalmi és egyházi életében. *Theologiai Szemle*, 29 (5), 293–299.
- Klein, C. – Keller, B. – Traunmüller, R. (2017): Sind Frauen tatsächlich grundsätzlich religiöser als Männer? Internationale und interreligiöse Befunde auf Basis des Religionsmonitors 2008. In Sammet, K. – Benthaus-Apel, F. – Gärtner, C. (szerk.): *Religion und Geschlechterordnungen*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 99–131.
- Küng, H. (2017 [2001]): *Die Frau im Christentum*. Originalausg. München: Piper.
- Lehman Jr., E. C. (1993): Gender and Ministry Style: Things Not What They Seem. *Sociology of Religion*, 54(1), 1–11. <https://doi.org/10.2307/3711838>
- Lehman, Jr., E. C. (1997). Correlates of Lay Perceptions of Clergy Ministry Style. *Review of Religious Research*, 38 (3), 211–230. <https://doi.org/10.2307/3512084>
- Lehrer, E. (2008) *Religion, Economics and Demography*. London: Routledge.
<http://dx.doi.org/10.4324/9780203889053>
- LWF (2016): *The Participation of Women in the Ordained Ministry and Leadership in LWF Member Churches*. Geneva: The Lutheran World Federation – A Communion of Churches. https://www.lutheranworld.org/sites/default/files/dtpw-wicas_women_ordination.pdf

- Mantei, S. – Bergmann, K. (2017): *Gleichstellung im geistlichen Amt. Ergänzungsband 1 zum Atlas zur Gleichstellung von Frauen und Männern in der evangelischen Kirche in Deutschland*. Hannover: Evangelische Kirche in Deutschland.
<https://www.gender-ekd.de/download/Gleichstellung%20im%20geistlichen%20Amt.pdf>
- McDuff, E. M. (2001): The Gender Paradox in Work Satisfaction and the Protestant Clergy. *Sociology of Religion*, 62 (1), 1–21. <http://dx.doi.org/10.2307/3712228>
- Mikołajczak, M. – Pietrzak, J. (2014): Ambivalent Sexism and Religion: Connected Through Values. *Sex Roles*, 70 (9–10), 387–399.
<http://dx.doi.org/10.1007/s11199-014-0379-3>
- Mueller, Ch. W. – McDuff, E. M. (2002): “Good” Jobs and “Bad” Jobs: Differences in the Clergy Employment Relationship. *Review of Religious Research*, 44 (2) (Dec., 2002), 150–168.
- Nagy, B. (2005): Nők a vezetésben. In Nagy, I. – Pongrácz, Tiborné – Tóth, I. G. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 44–56.
- Nesbitt, P. (2013): Clergy and Gender in US-American Sociology of Religion Research and Debate. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 149–164.
- Nesbitt, P. D. (1997): *Feminization of the Clergy in America: Occupational and Organizational Perspectives*. New York: Oxford University Press.
- Niemelä, K. (2011): Female Clergy as Agents of Religious Change? *Religions*, 2 (3), 358–371. <http://dx.doi.org/10.3390/rel2030358>
- Niemelä, K. (2013) Feminization of the Theological Field and Its Implications to Church Life – Analysis of the Growth of Women in Ministry in Finland. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 165–180.
- Offenberger, U. (2013): Stellenteilende Ehepaare im Pfarrberuf. Empirische Befunde zum Verhältnis von Profession und Geschlecht. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 201–216.
- Orisek, A. (1999): Ének Debóráról. A Magyarországi Református Egyház lelkésznőinek helyzete. *Szociológiai Szemle*, (3), 96–109.
- Perales, F. – Bouma, G. (2018): Religion, Religiosity and Patriarchal Gender Beliefs: Understanding the Australian Experience. *Journal of Sociology*, 55 (2), 323–341.
<http://dx.doi.org/10.1177/1440783318791755>
- Platt, N. V. D. – Moss, D. M. (2010): The Priest’s Husband. *Journal of Religion and Health*. 49(2), 233–244. <http://dx.doi.org/10.1007/s10943-009-9260-z>

- Polak, R. – Rosta, G. (2016): Religion and Values in Central and Eastern Europe. In Máté-Tóth, A. – Rosta, G. (szerk.): *Focus on Religion in Central and Eastern Europe: a Regional View*. 1 [edition]. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, 33–37.
- Pongrácz, Tiborné (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In Nagy, I. – Pongrácz, Tiborné – Tóth, I. G. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. Budapest: TÁRKI – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–86.
- Pongrácz, Tiborné – Murinkó, L. (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In Nagy, I. – Pongrácz, Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. TÁRKI – Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 95–116.
- Pongrácz, T.-né – S. Molnár, E. (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy, I. – Pongrácz, Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 192–206.
- Powell, A. – Sang, K. J. (2015): Everyday Experiences of Sexism in Male-dominated Professions: A Bourdieusian Perspective. *Sociology*, 49 (5), 919–936. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038515573475>
- Purvis, S. B. (1995): *The Stained-Glass Ceiling: Churches and Their Women Pastors*. 1st ed. Louisville, Ky: Westminster John Knox Press.
- Pusztai G. (2020): *A vallásosság nevelésszociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Read, J. G. (2003): The Sources of Gender Role Attitudes among Christian and Muslim Arab-American Women. *Sociology of Religion*, 64 (2), 207–222. <https://doi.org/10.2307/3712371>
- Roccas, S. (2005): Religion and Value Systems. *Journal of Social Issues*, 61 (4), 747–759. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2005.00430.x>
- Sammet, K. (2010): Die Bedeutung des Geschlechts im evangelischen Pfarramt. *GENDER*, 2 (1), 13–14.
- Sammet, K. (2013): Pfarrberuf und Geschlechterverhältnis. Eine soziologische Perspektive auf die Situation in den deutschen Kirchen. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 35–52.
- Sammet, K. (2017): Religion, Geschlechterordnungen und Generativität. In Sammet, K. – Benthaus-Apel, F. – Gärtner, C. (szerk.): *Religion und Geschlechterordnungen*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 49–78.
- Sárai Szabó, K. (2013): Az egyházi „társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.” Nők a református egyházban a 19–20. század fordulóján. *Médiakutató Médiaelméleti Folyóirat*, 14 (1), 41–53. https://mediakutato.hu/cikk/2013_01_tavasz/03_reformatus_nok.pdf

- Sárai Szabó, K. (2014): Normakövető női emancipáció. A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején. *Replika Társadalomtudományi Folyóirat*, 85–86 (1–2), 85–107.
www.replika.hu/system/files/archivum/85-86_06_sarai_szabo.pdf
- Sárai Szabó, K. (2017): A női munka a református egyházban a 20. század első felében, mint a normakövető emancipáció lehetősége. In Veres I. (szerk.): *Nők és normák a hazai protestáns bölcseletben és életvilágban*. Kolozsvár: Pro Philosophia, 105–175.
<https://www.prophilosophia.ro/assets/files/kiado/magyar-filozofia/nokesnormak.pdf>
- Sárközi, I. (2008): *Nők a rendészetben*. Doktori disszertáció. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Schadt, M. – Péntek, E. (2013): A kutatónők pályaválasztási motivációi a műszaki, informatikai, és egyes természettudományi területeken. *Educatio*, 22 (2), 270–276.
http://epa.oszk.hu/01500/01551/00064/pdf/EPA01551_educatio_13_02_270-276.pdf
- Schleifer, C. – Miller, A. D. (2017): Occupational Gender Inequality among American Clergy, 1976–2016: Revisiting the Stained-Glass Ceiling. *Sociology of Religion*, 78 (4), 387–410. <http://dx.doi.org/10.1093/socrel/srx032>
- Schwartz, S. H. – Huismans, S. (1995): Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions. *Social Psychology Quarterly*, 58 (2), 88–107.
<https://doi.org/10.2307/2787148>
- Seguino, S. (2011): Help or Hindrance? Religion's Impact on Gender Inequality in Attitudes and Outcomes. *World Development*, 39 (8), 1308–1321.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.worlddev.2010.12.004>
- Shehan, C. L. – Schultz, J. – Wiggins-Frame, M. (1999): Feeding the Flock and the Family: Work and Family Challenges Facing Ordained Clergy Women. *Sociological Focus*, 32 (3), 247–263. <http://dx.doi.org/10.1080/00380237.1999.10571140>
- Siba, B. (2020): *Pasztorálteológia – A református lelkészi hivatás vizsgálata interjúk tükrében*. Budapest: L'Harmattan.
- Somlai, P. (1986) *Konfliktus és megértés: a családi kapcsolatrendszer elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Stark, R. (2008): The Complexities of Comparative Research. *Interdisciplinary Journal of Research on Religion*, 4. <http://www.religjournal.com/pdf/ijrr04004.pdf>
- Sullins, P. (2000): The Stained Glass Ceiling: Career Attainment for Women Clergy. *Sociology of Religion*, 61 (3), 243–266. <http://dx.doi.org/10.2307/3712578>
- Tervo-Niemelä, K. (2016): Clergy Work Orientation Profiles and Wellbeing at Work: A Study of the Lutheran Clergy in Finland. *Review of Religious Research*, 58 (3), 365–384. <http://dx.doi.org/10.1007/s13644-016-0247-4>
- Tomka, M. (1973): A vallásosság mérése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 30 (1–2), 122–135. http://real-j.mtak.hu/5265/1/MagyarPszichologiaiSzemle_30.pdf
- Tomka, M. (1998): A vallásosság mérése (Módszertani tépelődések). In Máté-Tóth, A. – Jahn, M. (szerk.): *Studia religiosa: tanulmányok András Imre 70. születésnapjára*.

- Szeged: Bába és Társai Kiadó Kft., 18–31. http://acta.bibl.u-szeged.hu/25165/1/religiosa_001_018-031.pdf
- Tomka, M. (2000): *Vallásszociológia* (III. fejezet). Kézirat. http://www.tavaszh56.hu/szombat/vallasszociologia/tomka_1.htm
- Török, E. (2011): „Nem érzi olyan teljes egésznek”: Női munkaértelmezések és a női munkavállalás motivációi. *Közelítések*, 1 (2), 41–68.
- Török, E. (2014): *Munka és társadalom: A munka jelentésváltozásai a bér munkán innen és túl*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Török, E. (2016): Dolgozó nő a családban: léteznek-e sajátos női munkaattitűdök? In Spannraft, M. – Korpics, M. – Németh, L. (szerk.): *A család és a közösség szolgálatában. Tanulmányok Komlósi Piroska tiszteletére*. Budapest: KRE L'Harmattan, 235–247.
- Wagner-Rau, U. (2010): Gender – (k)ein Thema? Erwägungen zur Geschlechterfrage in Kirche und Pfarrberuf. In Pohl-Patalong, U. – Haese, B.-M. (szerk.): *Volkskirche weiterdenken: Zukunftsperspektiven der Kirche in einer religiös pluralen Gesellschaft*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 119–132.
- WCRC (2017): Declaration of Faith on Women's Ordination. In Ferguson, Ch. (szerk.): *Proceedings of the 26th General Council of the World Communion of Reformed Churches*, Hannover: World Communion of Reformed Churches, 139–145.
- Wetterer, A. (1999): Ausschließende Einschließung – marginalisierende Integration: Geschlechterkonstruktionen in Professionalisierungsprozessen. In Neusel, A. – Wetterer, A. (szerk.): *Vielfältige Verschiedenheiten: Geschlechterverhältnisse in Studium, Hochschule und Beruf*. Frankfurt/Main – New York: Campus, 223–253.
- Wiedekind, A. (2013): Berufs- und Lebensperspektiven von jungen Theologinnen und Theologen. In Mantei, S. – Sommer, R. – Wagner-Rau, U. (szerk.): *Geschlechterverhältnisse und Pfarrberuf im Wandel: Irritationen, Analysen und Forschungsperspektiven*. Stuttgart: Kohlhammer, 181–200.
- Wilcox, W. B. (2004) *Soft Patriarchs, New Men: How Christianity Shapes Fathers and Husbands*. Chicago: University of Chicago Press.
- Winkel, H. (2018): Religion und Geschlecht. In Pollack, D. et al. (szerk.): *Handbuch Religionssoziologie*. Veröffentlichungen der Sektion der Religionssoziologie der Deutschen Gesellschaft für Soziologie. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 885–910.
- Wright, T. (2014): Gender, Sexuality and Male-Dominated Work: the Intersection of Long-Hours Working and Domestic Life. *Work, Employment & Society*, 28 (6), 985–1002.